

מדינה כהלכה
התמודדות יהודית עם אתגר העצמאות

ארץ

מכון
משפטי

זוכה פרס הרב שאול ישראלי לשנת תשע"ז
עדרו רכניץ

מדינה כהלכה

התמודדות יהודית עם אתגר העצמאות

עורך: הרב ד"ר ירון אונגר

מערכת:

הרב ד"ר איתמר ורהפטיג

הרב איתי אליצור

מכון משפטי ארץ

ספרי מגיד

Ido Rechnitz
Medina KeHalakha
A Jewish Approach to the Challenges of Independence

ספר זה יצא לאור בתמיכת משרד התרבות והספורט - מנהל התרבות
בתמיכת המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי

בתמיכת הקרן לחיי קהילה על-פי ההלכה
ע"ש ד"ר עזריאל ושושנה מרצבך ז"ל

© כל הזכויות שמורות למכון משפטי ארץ (ע"ר), עפרה 2018
ספר זה אינו משקף בהכרח את עמדת המכון

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.maggidbooks.com

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת משנה: שירה פינסון
הגהה: דן הלוי
יעוץ לשוני: אב"י ונגרובר
עימוד: שמעון בן-שחר
עיצוב העטיפה: דניאל גדלביץ'

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-257-5 ISBN

נדפס בישראל 2018 Printed in Israel

תוכן העניינים

יא	הסכמה - הרב יעקב אריאל
יג	מכתב ברכה - הרב יוסף צבי רימון
יז	פתח דבר - הרב אברהם גיסר

1	א. הקדמה
5	ב. פתיחת שערים
5	1. שש טענות יסוד
7	2. תיאוקרטיה
9	3. המקורות
12	4. הקדמה מושגית
13	5. אמות המידה לבחינת אופיו של המשטר
15	6. מבנה החיבור

שער ראשון: מוסדות וסמכויות

19	א. מבוא
21	ב. משפט המלך
21	1. מצוות מינוי מלך
24	2. מינוי המלך והדחתו
24	3. מי כשר לכהן כמלך?
32	4. סמכויות המלך
47	5. נשיא
53	6. נספח: המלך - בחיר ה' או נבחר הציבור?

71	ג. דינא דמלכותא – דינא
72	1. מקור הכלל וטעמו
77	2. היקפו של העיקרון בענייני ממון
86	3. תוקפו של העיקרון בדין הפלילי
94	4. תוקפו של העיקרון בענייני ביטחון
95	5. משמעותו המשטרית של העיקרון
96	6. נספח: משפט המלך ודינא דמלכותא
99	ד. תקנות הקהל
99	1. מבוא
102	2. הבסיס המשפטי של הסמכות לתקן תקנות
112	3. הסכמת אדם חשוב
117	4. הליך החקיקה
119	5. פרשנות התקנות ושיפוט על פיהן
123	ה. מיוזג מקורות הסמכות השונים והיחס ביניהם
123	1. שיטת הרמב"ם
125	2. שיטת הרשב"א
127	ו. הכהונה
128	1. מינוי כהן גדול והדחתו
129	2. סמכויותיו השלטוניות
130	3. ההפרדה בין הממסד הכהני לממסד האזרחי
133	ז. הנביאים
133	1. תפקידי הנביא
134	2. אופייה החוץ-ממסדי של הנבואה
135	3. מעורבות הנביא בניהול המדינה
136	4. תפקידו הציבורי של הנביא
139	ח. מערכת המשפט הדתית
139	1. מבנה מערכת המשפט
141	2. תפקידי הסנהדרין
143	3. מינוי הדיינים
149	4. הסנהדרין כנציגת הציבור
153	5. נשיא הסנהדרין כמנהיג פוליטי
156	6. מעמדם של בתי הדין שלאחר ביטול הסנהדרין
158	7. שיפוט בערכאות אזרחיות

ט. נספח: הרבנות.....	161
1. הוראת התורה.....	161
2. הסמכה ופסיקת הלכה.....	162
3. הפיקוח על שירותי הדת.....	164
י. מוסדות וסמכויות: סיכום.....	165
1. משפט המלך.....	165
2. דינא דמלכותא – דינא.....	169
3. תקנות הקהל.....	170
4. הכהונה.....	172
5. נבואה.....	172
6. מערכת המשפט.....	173
יא. מלוכה או דמוקרטיה?.....	177
1. הסתייגות גורפת ("דברה תורה כנגד יצר הרע").....	177
2. צמצום סמכות המלוכה בהתאם לרמתו של העם.....	179
3. המלוכה כמשטר המאפשר חיבור הכלל והפרט.....	180
4. מלוכה ארצית כעין מלכות שמיים.....	182
5. סיכום.....	182

שער שני: החוק

א. חוק אלוקי וחוק אנושי במדינה היהודית.....	187
1. חקיקה דתית.....	188
2. חקיקה אזרחית.....	190
3. החקיקה האנושית במדינה היהודית לתפיסתם של חכמי זמננו.....	193
ב. שלטון החוק.....	195
1. פקודה בלתי חוקית.....	196
2. הוראת שעה.....	197
3. חסינות שלטונית.....	198
ג. חוקה.....	201
1. תכליתה של החוקה.....	201
2. האם קיימים בדין התורה עקרונות חוקתיים?.....	203
3. הסדרה חוקתית של המבנה השלטוני.....	204
4. קביעת ערכיה של החברה.....	205

- ד. שוויון זכויות..... 207
1. כהנים, לווים וישראלים..... 207
 2. גברים ונשים..... 209
 3. מעמד הגר..... 214
 4. יהודים ונוכרים..... 215
 5. שוויון בהליך המשפטי..... 216
 6. שוויון בדין המלך ובתקנות הקהל..... 217
 7. סיכום..... 218
- ה. נספח: מדוע אין בהלכה דין פלילי יעיל?..... 221
1. הדין הפלילי של ההלכה ומשפט המלך..... 222
 2. תכליתו של המשפט הפלילי ההלכתי..... 224
 3. צדק בדין הפלילי..... 225
 4. צדק דאונטולוגי בתחום הממוני..... 227
 5. סיכום..... 228

שער שלישי: מדינה יהודית: הרצוי והמצוי

- א. מבנה המשטר הרצוי..... 233
1. מוסדות השלטון..... 234
 2. מוסדות המשטר היהודי לאור שלוש הרשויות המודרניות..... 239
 3. מבנה המשטר המוצע..... 242
- ב. מעמדה של מדינת ישראל ומוסדותיה..... 247
1. הרשות המבצעת: הממשלה..... 247
 2. הרשות המחוקקת – הכנסת..... 252
 3. הרשות השופטת: מערכת המשפט..... 262
 4. סיכום..... 267

שער רביעי: תיאוקרטיה יהודית

- א. מבוא..... 273
- ב. משטר תיאוקרטי במקרא..... 275
1. מאפייני המשטרים בתנ"ך..... 275
 2. בין מלכות אדם למלכות שמים..... 277

285	ג. מאפיינים תיאוקרטיים מימי החשמונאים ועד ימי הראשונים ...
285	1. תקופת החשמונאים.....
287	2. לאחר החורבן
288	3. התיאוקרטיה הקהילתית בימי הביניים
291	ד. תיאוקרטיה במשנתם של הראשונים
291	1. גישתו של הרמב"ם
293	2. גישתו של רבנו ניסים
296	3. גישתו של אברבנאל
297	4. גישתו של רבנו תם
299	ה. תיאוקרטיה במשנתם של פוסקי זמננו
299	1. גישתם של הראי"ה קוק והרב שאול ישראלי
303	2. גישת "דעת תורה"
306	3. גישת הרב הרצוג
308	4. גישת הרב גורן
309	5. גישת הרב וולדינברג
313	ו. סיכום

שער חמישי: החירות האנושית

317	א. מבוא
319	ב. חירות האדם וריבונות העם
319	1. לפני מתן תורה: צו אלוקי
320	2. מתן תורה: ברית בהסכמה
322	3. לאחר קבלת התורה: חירות מוגבלת
325	ג. כפייה דתית
326	1. כפייה דתית ובחירה חופשית
328	2. היקף הפיקוח הדתי
333	3. התועלת שבכפייה הדתית לחוטא
335	4. התועלת שבכפייה הדתית לחברה
341	5. כפייה דתית כלפי יהודים שאינם שומרי מצוות
345	ד. פלורליזם וסובלנות
346	1. רובד המציאות: ה' אחד

2. רובד ההכרה: פלורליזם מוגבל..... 348
3. רובד המעשה: הלכה אחת..... 354
- ה. סיכום..... 357
- ו. מיעוט שאינו יהודי במדינת היהודים..... 359
1. מבוא..... 359
2. היחס לנכרים..... 360
3. גר תושב..... 364
4. האומות הגדרות..... 366
5. סיכום..... 367
- נספח: הגדרות תיאוקרטיות במדעי המדינה..... 371

הסכמה

י"ט סיון תשע"ז, יום פטירתו של מו"ר הגר"ש ישראל זצ"ל

לכב'

הרב עדו רכניץ שליט"א

רוב שלומות למר ולתורתו

חיבורו החשוב על מבנה השלטון המדיני בישראל על פי התורה הגיעני ושמחני. אומנם נושאים רבים בחיבור זה כבר נדונו ב-70 השנים האחרונות ע"י גדולי תורה, אך עדיין נותרו נושאים רבים שלא נדונו, ואין בית מדרש בלא חידוש. עצם הדיון בנושאים אלו יש לו ערך מצד התורה ומצד המדינה. מצד התורה – יש לתורה מה לומר באשר לצורת השלטון המדיני ומצד המדינה – מדינת ישראל כשמה כן היא, היא ריבונותו המדינית של עם ישראל שכל ייחודו הוא היותו ממלכת כהנים וגוי קדוש. ברכת התורה הנאמרת לפני קריאת שמע של שחרית כוללת את הבקשה "ושבור עול הגויים מעל צוארינו והוליכנו מהרה קוממיות לארצנו", ללמדך שחיי קוממיות ממלכתית בארץ ישראל הם תשתית הכרחית לתורה שלמה, ובמקביל אין קוממיות שלמה ללא תורה.

מו"ר הגר"ש ישראל זצ"ל ייסד את הבמה "התורה והמדינה" מיד עם הקמת המדינה בתש"ח. הוא עצמו תרם תרומה גדולה ליישום התורה

במדינה במאמרו הגדולים והחשובים המהווים עד היום מסד לבניינה של תורת המדינה. מאז ועד עתה התעוררו שאלות חדשות שיש צורך ללבנן ולבררן, וחיבורך יהווה נדבך חשוב בבניין רם ונישא זה. לצערנו, יש המנסים לתקוע תריז בין התורה והמדינה. יש אנשי תורה שאינם רואים צורך ליישם את ההלכה בחיים המדיניים, מתוך הנחה שהתורה מכירה רק במלכות כפי שהייתה מלכות בית דוד ומלכות חשמונאי וכפי שתהיה מלכות המשיח שיבוא במהרה בימינו. מאידך גיסא, יש אנשי מדינה שאינם מכירים בסמכותה של התורה. ויש הטוענים שמכיוון שעברו אלפיים שנה מאז שבטלה המלוכה בישראל, אין לנו כלים, כביכול, להתמודד עם בעיותיה של מדינה דמוקרטית מודרנית. אלו ואלו אינם דברי א-לוהים חיים.

זאת התורה לא תהא מוחלפת ואין לך דבר בחיים שלא ניתן ליישם בו את תורת החיים הנצחית שלנו. התורה נתנה בידינו כלים להתמודד עם כל נושא העולה על הפרק. לא כל אחד מסוגל לכך, אך גדולי ישראל הבקיאים בתורה כולה יכולים למצוא בתורה מענה לכל שאלה חדשה. לכן נצטוו מלך ישראל לכתוב לו את משנה התורה והייתה עמו וקרא בו כל ימיו, יוצא למלחמה היא יוצאת עמו, יושב בדין היא עמו, מיסב היא כנגדו. ללמדך שיש בתורה מענה לכל גינוני הממלכתיות. אלא שלשם כך יש צורך בבקיאות גדולה בתורה, בהבנה עמוקה ובהנחה שלדיני ציבור יש מימד שונה מזה של אדם פרטי.

אני מברכך בזאת שחיבורך יפרה הן את המחשבה המדינית והן זו התורנית בנושאי התורה והמדינה, ויקדם את מדינת ישראל בדרכה לקראת הופעתה של המלכות האידיאלית של משיח צדקנו במהרה בימינו.

בברכת התורה והגאולה

הרב יעקב אריאל
הרב הראשי לרמת-גן

הרב יעקב אריאל
הרב הראשי לרמת-גן

מכתב ברכה

אחרי כמעט אלפיים שנות גלות זכינו לחזור לארץ ישראל, וזכינו לחיות במדינת ישראל הריבונית. זכות זו מחייבת אותנו לחזור וללמוד שוב את הלכות מלכים, והפעם, הלכה למעשה. כידוע, נחלקו האחרונים במעמדה של מדינת ישראל, אולם, אמונים עלינו דברי מרן הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סימן קמר) שכאשר אין מלך, הרי שהמלכות היא ביד העם. העם קובע את הנציגים והמנהיגים שלו, ונציגי העם דינם כמלך:

נראים הדברים, שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם ג"כ מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה. וביחוד נראה שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו, לענין כמה משפטי המלוכה, וביחוד למה שנוגע להנהגת הכלל. ואפילו בענינים פרטיים... כל שמנהיג את האומה דן הוא במשפטי המלוכה, שהם כלל צרכי האומה הדרושים לשעתם ולמעמד העולם... ומ"מ הסברא קימת, דלענין משפט המלוכה, שנוגע להנהגת הכלל, ודאי גם שופטים מוסכמים ונשיאים כלליים במקום מלך הם עומדים.

על כוחו של הציבור למדנו גם מדברי האבני נזר (יו"ד סימן שיב אות יב) שכותב שהמלך צריך את הסכמת העם. הוא מוכיח זאת מכמה

מקורות, וביניהם, מכך ששמואל משח את דוד למלך, אולם, דוד לא היה למלך בפועל עד שהעם רצה בו. לכן דוד נמשח פעם שנייה לאחר ששבט יהודה קיבלו אותו, ואחר כך נמשח פעם שלישית לאחר שכל העם קיבל אותו: "הנה משמע מכאן דאף שכבר נמשח על פי ה' לא היה עליו דין מלך עד שקבלוהו עליהם ישראל. והיה טעון משיחה שנית".
ראיה נוספת לכוחו של העם, מכך שבזמן מרד אבשלום על פי הירושלמי (ראש השנה פ"א) דוד היה מקריב קרבן של יחיד ולא של מלך (עיין באבני נזר שם. ועיין עוד בדברי הנצי"ב, העמק דבר, דברים יז, יד).

מי שאינו מכיר במדינת ישראל כמלכות, ישאף להחליפה. מי שמכיר במדינה כמלכות, ישאף לשכללה ולתקנה ככל יכולתו. מי שאין בו אחריות כלפי כלל ישראל, לא יבין כיצד ניתן להפעיל משטרה בשבת. לעומת זאת, מי שרואה את הדברים בראייה ממלכתית, יבין שישנה חובה להפעיל משטרה בשבת, אלא שיש לתת לה הנחיות נכונות, כך שתפעל בהתאם לכללי ההלכה.

כך ביחס לשאלות אחרות הנוגעות למוסדות המדינה, וכך ביחס לשאלות הנוגעות לחוקי המדינה, לבתי משפט ולשאלות תורה ומדינה אחרות.

גישה זו, יודעת שיש, לצד דין תורה, מקום גם לתקנות ולחוקים של המדינה. היא יודעת שיש משמעות רבה לרצון העם, כאמור לעיל (כל עוד הוא איננו נוגד את חוקי התורה). כל זאת, מתוך חוקי התורה, מתוך עולם ההלכה ומתוך דיני משפט התורה, שהם הקובעים את היסודות ואת החזון.

לימוד תורת המדינה מורכב מאוד ומחייב מאמץ מיוחד מיושבי בית המדרש. הוא מותנה בלימוד מעמיק, וברכישת ידע מעשי ומדיני, לצד גישה של אהבה ואחדות. מכוח יסודות התורה, יכולים הדיינים ותלמידי החכמים להוסיף ולפתח, לתקן תקנות ולהמשיך את דרך משפט התורה, כך שתמשיך ותתאים לכל דור ודור.
לצערנו, לא ניתן כעת ליישם את תורת המדינה במלואה, אולם,

מכתב ברכה

כבר עתה נדרשים אנו להכין את התשתית לקראת יישום הדברים בבוא העת.

הרב עדו רכניץ שליט"א, עוסק שנים רבות בתחום משפט התורה בפרט, ובתחומי תורה ומדינה בכלל. הרב רכניץ משלב הלכה ומעשה - הוא משמש כדיין בבית הדין של ארץ חמדה, אך הוא שקוע עמוק גם בעולם הלימוד, ונותן שיעורים מרשימים ועמוקים בנושאים אלו. הרב רכניץ לימד חושן משפט בכולל רבנות עיר של מרכז הלכה והוראה, ושימש כחבר וכיועץ בבית ההוראה של מרכז ההלכה. הרב רכניץ לימד נושאים אלו גם בבית המדרש של המרכז האקדמי לב ובמוסדות נוספים.

ספרו של הרב רכניץ מזמין אותנו לראייה עמוקה ומיוחדת של מדינת ישראל. ראייה המושתתת על יסודות ההלכה, אך לא מתעלמת מחוקי המדינה, תקנות, וכל הנדרש כדי ליישם את התורה במציאות המודרנית של הציבור הישראלי היושב בארצנו. יצליח ה' דרכו ובע"ה שנזכה ליישום הדברים במהרה, בחיבור ובאחדות של כל עם ישראל.

הרב יוסף צבי רימון
ראש הישיבה ורב המרכז האקדמי לב
רבה של אלון שבות דרום
ראש סולמות ותעסוקטיף

ו' אב תשע"ח

פתח דבר

"היא מדינת ישראל" – מה היא?

מזן היום שזכינו לכרך על "הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל היא מדינת ישראל" מחויבים כולנו, ובראשם כל חכמי תורת ישראל, לברר וללבן על פי דרכה של תורה מה דמות יש לה למדינתם של "ישראל אשר בך אתפאר".

וזו לשון הכרזת היסוד: "מדינת ישראל תהא פתוחה לעליה יהודית ולקיבוץ גלויות, תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה, תהא מושתתה על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל..."

מילים נאות ויקרות אלה יפות הן אך חסרות הן.

המשפט החסר הוא: "מדינת ישראל תהא מושתתה על יסודות תורתנו הקדושה ותשאף להגשים בכל הליכותיה את ייעודי תורת משה הכתובה והמסורה" (זו לשון אחת מהערות התיקון שמסר לבן גוריון ר' דוד צבי פנקס מראשי תנועת ה"מזרחי" אשר עבר על טיוטת ההכרזה ערב הקמת המדינה).

חיסרון זה מדאיב את הלבבות ומכה את אורה של המדינה. מילוויו של החיסרון להלכה ולמעשה היא משימת חיים לתלמידי חכמים שבדור ולאנשי התורה והמעשה מקרב שלוחי הציבור.

את הגדרת הממשל והמשטר בישראל, את יסודות הצדק והמשפט קבע מחוקקנו הראשון משה רבנו. הוא שנאמר עליו "וירא ראשית לו

כי שם חלקת מחוקק ספון ויתא ראשי עם צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל" (דברים לג, כא).

בראש דברי צוואתו וברכתו לישראל לפני מותו נקבע כך: "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. ויהי בישרון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל" (שם, ד-ה). כאן הוטבעו יסודות השלטון והמשטר למדינה היהודית הדמוקרטית על פי התורה.

הדברים הובעו בצורה תמציתית ע"י הרב רבי חיים בן עטר בפירושו "אור החיים" על הפסוק:

"ויהי בישרון מלך מלך בהתאסף וגו': פירושו שהוויית המלך בישראל צריך שתהיה בהתאסף ראשי עם יחד כאומרם ז"ל (תוספתא סנהדרין פ"ג) 'אין ממנין מלך אלא על פי בי"ד של שבעים ואחד'. והוא שנתכוון באומרו 'בהתאסף ראשי עם', ובאומרו 'יחד שבטי ישראל' שצריך שיהיו ציבור מרוצים ממנו.

עוד יתבאר, לפי שאמר בסמוך [בפסוק שלפניו] כי התורה היא המולכת עלינו, וזה גמר אומר 'ויהי בישרון מלך', פירוש והוויית מלך בישראל זה יהיה אם יתקבצו ראשי עם וישאלו מלך אז הוא שיהיה מלך בישרון מלבד התורה... אבל זולת זה תהיה זאת התורה לבד למלך על ישראל והוא מאמר הנביא להם (שמ"א, יב, יב) 'וה' אלוהיכם מלככם' שהיא התורה...

עוד רמז כי מלכות ישראל תהיה מתקיימת כשהיו ישראל מתאספים ראשיהם יחד שבטי ישראל. וכשישראל בגדר זה הנה הנם ברום גדר ההצלחות ומלכותם תהיה בה הווייה של קיום, וצא ולמד מיום שנחלקו הלבבות... כי ראש האבדן הוא הפירוד וכלי המחזיק ברכה הוא השלום ויחוד הלבבות.

הנה הוצגו לפנינו בפסוק אחד עקרונות ההסכמה הלאומית, הבחירה הציבורית, הפרלמנט ואסיפת ראשי עם - הכנסת, המלכות הטעונה

הסכמה ורצון ציבורי-דמוקרטי ומערכת החוקה, החוק והמשפט של התורה המולכת על הכול.

”מכון משפטי ארץ” - מכון גבוה להלכה ומשפט שבעפרה, שבמסגרתו יוצא ספר זה לאור נוסד בשנת תש”ס (2000). המכון שם לו למטרה להעמיק את מחקר משפט התורה והמדינה, ולפעול בדרכים רבות להחדרת משפט התורה והמדינה לשיח המשפטי הישראלי. וכן ליצור את התשתית הנדרשת לכונן את משפט התורה בהגדרות ההלכתיות והמשפטיות המתאימות לעת הזאת במדינת ישראל. הרב עדו רכניץ, יברכהו ה' וישמרהו, מבכירי החוקרים במכון, תלמיד חכם נאמן, חוקר מומחה בתורת המדינה, מציג לפנינו בספר חשוב זה, ביד אומן, את עקרונות המשטר והממשל על פי התורה. אני בטוח שספר זה אשר יילמד בבתי מדרשי רבנן ותלמידיהם, בקרב משפטנים וחוקרי מדע המדינה ועל ידי כל אוהבי דת ודין, יתרום תרומה משמעותית למחקר התורני המשפטי ולהגשמת חזון מדינה יהודית על פי התורה וההלכה, ברוח דברי מרן הראי”ה קוק (אורות, ישראל ותחייתו, ג):

כל שאיפת החיים וכל חפץ החיים, הקנין ותשוקותיו, העשר והכבוד, הממשלה וההתרחבות בישראל, ממקור הקדש הם נובעים. על כן המשפטים הם קדש קדשים בישראל.

ונזכה כולנו לשבת בארץ קודשנו במדינה כהלכתה. במהרה בימינו. אמן.

הרב אברהם גיסר

יו”ר מכון משפטי ארץ

רב היישוב עפרה

”זה ינחמנו”, ז' מנחם אב תשע”ח

א. הקדמה

המשטר במדינה היהודית על פי תורת ישראל שונה במהותו מזה המקובל ברוב מדינות העולם המערבי, שאימצו, ברמה כזו או אחרת, את התפיסה היוצרת הפרדה בין הדת למדינה. הפרדה שכזו לא קיימת במדינה היהודית על פי חזון התורה, בה הדת והחיים הציבוריים שלובים זה בזה ומשפיעים זה על זה. דומה ששילוב זה הוא התרומה המשמעותית ביותר של היהדות למדעי המדינה.

על אופייה הייחודי של המדינה היהודית עמד, בשלהי בית שני, יוסף בן מתתיהו, כשתיאר את המשטר במדינה היהודית כ"תיאוקרטיה" – שלטון הא-ל¹. עם זאת, מובן מאליו שתיאור זה אינו ממצה, ואין בו כדי לשקף את מגוון השיטות והעמדות שהובעו על ידי חכמי ישראל בנושא חשוב זה.

ואולם, הגם שניתן למצוא בתנ"ך, בתלמודים ובחיבוריהם של ראשונים ואחרונים דיונים הנוגעים לשיטת המשטר הראויה על פי דרכה של תורה, נושא זה נדחק מעט לקרן זווית בשנות הגלות, שבהן לא זכה העם היהודי למדינה משלו, וחזר אל מרכז הבמה של השיח התורני רק לקראת הקמת מדינת ישראל בחיבוריהם של פוסקי זמננו. על עבודה חלוצית זו, והאתגר ההלכתי שבה כתב הרב שאול ישראלי:

1. ראו להלן, עמ' 7, ליד הציון להערה 2.

אין אנו עתה אלא מסתתי אבנים, הבנאים יבואו אחר כך להקים את בנין ההלכה הברורה. צורת החיים שבימינו היא כל כך רחוקה מאותה שהיתה בזמן התלמודים, שלא נוכל להוציא מהם התנהגות בחיי המעשה, אלא אם כן נברר תחלה את יסודי ההלכה, נרד לעומק כוונתה, רק אז נוכל לקבל את התשובה הנכונה ואת ההדרכה הראויה לפתרון שאלות חיינו כיום.²

דומה שכעת, בהגיע מדינת ישראל לשנת השבעים לקיומה, שנים שבהן היינו עדים לעיסוק הלכתי ומחקרי פורה בשאלות של משטר וממשל במדינת ישראל, שאלות שלא אחת חידדו את האתגרים ההלכתיים הניצבים בפניהם של פוסקי הלכה העוסקים בשאלות אלה, יש מקום לסכם, לחבר את אבני היסוד שסיתתו חכמי ישראל, לאפיינן ולהתחיל בהקמת הבניין.

ואולם, תקצר היריעה מהכיל סיכום מלא של כל מה שנכתב בסוגיות של משטר וממשל במדינה היהודית. סיכום מפורט שכזה אף עלול להסתיר את התפיסות העקרוניות, הכלליות, העולות מתוך הפרטים. בשל כך, ביקשתי להציג בתמצית את המכלול העולה מפרטי הדיונים ההלכתיים, והרוצה להרחיב דעתו, יעיין במקורות המובאים בספר, ויחכם עוד.

במקרים רבים הובאו המחלוקות שבין החכמים בעניינים שונים, מבלי להכריע הלכה בהן. זאת, כדי לפרוס בפני הקורא את טווח האפשרויות הקיימות בעולמה של ההלכה, ולאפשר לו להבין את העמדות השונות.

כמו כן, לא אחת אתייחס במישרין לסוגיות ולשאלות מתחום מדעי המדינה. תקוותי שבכך אסייע ללומדי התורה להבחין באתגרים ובשאלות המודרניות המטרידות את עולמם של מומחים מתחום מדעי

2. הרב שאול ישראלי, הרבנות והמדינה, ירושלים, תשס"א, עמ' 39.

המדינה, זאת, כדי לאפשר להם לגבש עמדתם, עמדתה של תורה, בסוגיות אלה, בבחינת שאלת חכם חצי תשובה.

בחיבור זה, לא ביקשתי לפרוץ דרכים חדשות או לחדש חידושים מפליגים, אלא לעודד תלמידי חכמים לעסוק בשאלת המשטר הראוי של המדינה היהודית, ולהנגיש את הדיון ההלכתי בנושא זה לכל מי שהנושא יקר לליבו.

ראשיתו של החיבור במחקרים שנעשו במסגרת עבודתי במחלקת המחקר של המכון הגבוה לתורה ומשפט, "משפטי ארץ", עפרה. בהמשך, עסקתי בסוגיות של משטר ומדינה במסגרת לימודי תואר שני במחלקה למדעי המדינה שבאוניברסיטת בר אילן, ובעבודה לשם קבלת התואר מוסמך (M.A.) בנושא "תיאוקרטיה ודמוקרטיה במשנתו של הרב אליעזר וולדינברג", תחת הנחייתו של ד"ר משה הלינגר.

מאוחר יותר, גובשו הדברים ושוכללו, לטובת סדרת הרצאות שניתנו הן במכון "משפטי ארץ", הן במכללת אורות והן במרכז הלכה והוראה ובבית המדרש של "המרכז האקדמי לב", בראשות הרב יוסף צבי רימון. ספר זה נכתב, במידה רבה, לבקשתם של תלמידיי במסגרות אלה. הדיון עמם ושאלותיהם המחכימות תרמו רבות לשכלולו של החיבור. הרבנים יוחאי מקבילי, אייל רזניקוביץ, איתי אליצור וד"ר איתמר ורהפטיג, העירו הערות רבות ומועילות שהוסיפו נופך חשוב לספר, והן משוקעות בו.

ידידי, ד"ר חיים כהן היה לי לחברותא בענייני תורת המדינה. חלקים ניכרים מן החיבור הם מפירותיו של הלימוד המשותף, המועיל והמשמח שהיה לי עמו, ועל כך תודתי לו.

חובה נעימה היא לי, להודות למור"ר הגאון, הרב יעקב אריאל שהואיל לעבור על הספר ולהעיר את הערותיו. נכונותו להקדיש מזמנו היקר כדי לעבור ביסודיות על הספר, אות היא בעיניי לערך הרב שיש בעיניו לעיסוק התורני בסוגיות שבהן עוסק הספר. ברוב ענותו, הורה לי הרב שלא לקבל את הערותיו במקום שדעתי נוטה אחרת. רוב ההערות הובאו כלשונן, ובמקומות בהן נטייתי מדעתו ציינתי זאת.

דלות המילים מלהביע את תודתי למכון משפטי ארץ, בית אב לחיבור זה ולמחקרים רבים נוספים, שתכליתם להציע תכנית יישומית להטמעתו של משפט התורה בכל מערכות החיים של מדינת ישראל. רוחו היצירתית של המכון, והקריאה הבלתי פוסקת ליישום התורה במדינה ובחברה בת זמננו, בצד התמיכה החומרית במחקר, ליוו אותי בכל שלב, ואפשרו את השלמתה של המלאכה והוצאת החיבור לאור עולם. כמו כן, תודתי למרכז למשפט יהודי ודמוקרטי על תמיכתו במחקר זה.

הוריי, יצחק ז"ל ושרה רכניץ גידלוני על ברכי אמונה ותורה מתוך אחריות למדינה, וכל אשר שלי – שלהם הוא. תוך כדי העבודה על הוצאת הספר נפטר אבי מורי באופן פתאומי והשאיר את המשפחה כולה המומה, אבלה ודוויה. יהי ספר זה לעילוי נשמתו.

אשתי היקרה אסנת הלכה עמי דרך ארוכה, חלקה בארץ לא זרועה. ללא אמונתה בי ותמיכתה, לא היה ספר זה רואה אור. אסיר תודה אני אף לחמי וחמותי, ישראל ורעיה ברמה, שעודדוני ותמכו בי לכל אורך הדרך.

ועל כולם, אחרון שהוא ראשון, יוצר כל, אבינו מלכנו, שהוליכני בדרך אמת שאותה כלל לא שיערתי, שם חלקי בתורתו, וזיכני בחסדו לעסוק בתורתו הקדושה, ואני "קטנתי מכל החסדים ומכל האמת". "שגיאות מי יבין", ותפילתי תמיד היא, "מנסתרות נקני". אך חזקה היא, שטיפול שגיאה או יחסר דבר מה בחיבור, וכנראה לא אוכל להימלט מכך. על כן אפציר בקורא, שעמד על טעות או שיש בידו דבר מה שיש בו כדי להאיר עיניי, שיפנה אליי ויעביר את הערותיו והארותיו.

ב. פתיחת שערים

1. שש טענות יסוד

חיבור זה מבוסס על שש טענות יסוד, ורובו מוקדש לדיון בהן ולהוכחת תקפותן.

הטענה הראשונה היא, שתורת ישראל מעלה על נס את השילוב שבין הדת למדינה. תרומתה המשמעותית של התורה לחקר מדעי המדינה היא, הן בעצם הקביעה שתיתכן מדינה המשלבת דת ומדינה, והן בשרטוט קווי המתאר ליחסי הגומלין שבין הדת למדינה. טענה זו אינה חדשה. היא נאמרה כבר על ידי יוסף בן מתתיהו,¹ והיא עולה מן המקורות, החל מן התורה שבכתב וכלה בדבריהם של פוסקים בני זמננו, שדנו בסמכויותיהם של מוסדות השלטון הדתיים והאזרחיים במדינה היהודית.

הטענה השנייה היא, שהמשטר הדתי אינו מבוסס על ייצוג האלוקים באמצעות שלטון אנשי דת, כמקובל במשטרים תיאוקרטיים, אלא על החוק האלוקי, חוק התורה. שיטת משטר זו מקטינה את הסיכון שבני אדם יצברו לעצמם עוצמה בחסות הדת תוך שהם פועלים בניגוד לערכיה ולחוקיה.

יחד עם זאת, ההלכה היהודית מכירה בסמכותם של בני האדם להוסיף חוקים ותקנות, כפוף לעקרונות שנקבעו בדין התורה. בשל כך,

1. ראו להלן, עמ' 7, ליד הציון להערה 2.

שיטת המשטר של המדינה היהודית תתואר כתיאונומיה חוקתית – שלטון החוק האלוקי.

הטענה השלישית שנעסוק בה היא, שלפי המקורות היהודיים, המשטר כולל שני מוקדים: מוקד דתי (הכהנים, הנביאים ותלמידי החכמים) ומוקד אזרחי (המלך, הנשיא ונבחרי הציבור).

הטענה הרביעית היא, שבין מוסדות המשטר הדתיים למוסדות המשטר האזרחיים יש יחסי גומלין. תחומי הסמכות של מוסדות המשטר האזרחיים אינם חופפים אמנם לאלו של מוסדות המשטר הדתיים, אך מוסדות המשטר האזרחיים משפיעים על ענייני הדת ומושפעים מהם, ואף למוסדות המשטר הדתיים יש השפעה על ההתנהלות השוטפת של מוסדות המשטר האזרחיים. להלן, יחסי גומלין אלו יכוננו בשם – **דגם ההשלמה**. דגם זה מבטא תפיסה המצדדת בשילוב הדוק שבין דת ומדינה, ושוללת הפרדת דת ממדינה.

הטענה החמישית היא, שבשל היעדר עמידה בתנאים פורמאליים לכינונו של משטר מלוכני בימינו, שיטת המשטר המועדפת בזמן הזה, מנקודת מבטה של ההלכה, היא כזו המבוססת על רצון העם. יתר על כן, אף אם יתקיימו התנאים המאפשרים כינונו של משטר מלוכני, העם רשאי לצמצם את סמכויות המלך ולהפוך את המלוכה למוסד שבעיקרו הוא סמלי.

הטענה השישית היא, שתורת ישראל אינה מתכחשת לחירות האדם ולריבונות העם. היא דורשת אמנם מהאדם ציות לדין התורה, אך היא מכירה גם בכוחו של האדם לעצב את מדינתו ולקדם את מלכות האלוקים בארץ על פי הבנתו. עיקרון זה בא לידי ביטוי גם בהסתייגות מכפייה דתית ברשות הפרט, כפייה המאיימת על מרחב הבחירה החופשית של האדם.

2. תיאוקרטיה

יוסף בן מתתיהו כינה את שיטת המשטר היהודית בשם "תיאוקרטיה".
לדבריו:

כל בני האדם שונים אלה מאלה מאד במנהגיהם ובחוקיהם... אלה נתנו את ממשל מדינתם ביד שליט יחיד (מונארכיה), ואלה ביד שליטים מתי-מספר (אוליגרכיה), ואלה ביד המון העם. אולם, מחוקקנו לא שם את לבו אף לאחד מדרכי הממשל האלה, רק ציוה לנו "ממשלת א-לוהים" (תיאוקרטיה) – כאשר יאמר בעשוק את הלשון כי לא-לוהים לברו הקדיש את המלוכה והשלטון.²

אך דברים אלו דורשים הבהרה: הרי עינינו רואות שבפועל, מדינות נשלטות על ידי בני האדם ולא על ידי כוח עליון. מהי אם כן משמעות הקביעה, שאלוקים ציוה לנו את "ממשלת א-להים"? תשובה לשאלה זו ניתן ללמוד מהמשך דבריו של יוסף בן מתתיהו:

הנמצאו משפטים טובים וישרים ממשפטי תורתנו, אשר שמה את א-לוהים לאדוני כל הממשלה, ואת יד הכהנים יחד מלאה לנצח על כל הליכותיה, ואת הכהן הגדול הקימה על ראש כל יתר הכהנים?³

לאמור, החוקים הם חוקי הא-ל והכהנים הם נציגי שלטון הא-ל, המיישמים את חוקי התורה במדינה היהודית. במילים אחרות, שלטון האלוקים הוא שלטון אנשי הדת (היירוקרטיה).

תפיסה זו עולה גם מן הדרך שבה תיאר יוסף בן מתתיהו את

2. יוסף בן מתתיהו, נגד אפיזון (בתרגום שמחוני), תל אביב, תרצ"ט, פרק שני, סעיף טז, עמ' עד (המוסגר בסוגריים, הוא חלק מהתרגום).

3. שם, עמ' עה.

עמדת העם בנוגע למאבק בין הורקנוס ואריסטובלוס, לאחר מות אמם שלומציון, רעיית המלך ינאי (64-67 לפה"ס):

העם ביקש שלא יהיה נתון לשלטון מלכים, (באמרו) שקבלה מאבותיו להישמע לכוהני הא-ל שהוא עובד אותו, ואלה (השנים) אף על פי שהם צאצאי הכוהנים, מבקשים להעביר את העם לשלטון אחר למען יהיה עבד (להם).⁴

השאלה, האם דבריו של יוסף בן מתתיהו משקפים תפיסה אותנטית, שהייתה מקובלת על הציבור ועל חכמי ישראל, או שמא דברים אלו משקפים את עמדתו האישית בלבד, שנויה במחלוקת.⁵ נראה שכדי להשיב על שאלה זו, יש לבחון את מקורות ההלכה העוסקים במדינה היהודית ובשיטת המשטר המתוארת בה.

4. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ירושלים, תשכ"ג, כרך שלישי. ספר יד, עמ' 120.

5. גרשון ויילר (תיאוקרטיה יהודית, תל אביב, תשל"ז, עמ' 19) טוען שיוסף בן מתתיהו מגדיר תיאוקרטיה כעדה דתית תחת שלטון זה. לדבריו, בן מתתיהו הוא עד מהימן לתפיסות שרווחו בימיו, ודבריו משקפים אמירות מקובלות עד ימינו. לעומת זאת, אלה בלפר (זהות כפולה – על מתח בין ארציות לרוחניות בעולם היהודי, רמת גן, תשס"ד, עמ' 46) טוענת שדבריו של יוסף בן מתתיהו אינם משקפים את העמדה היהודית המקובלת. היא מבקרת את העובדה שההגדרה שבחר יוסף בן מתתיהו ליהדות (תיאוקרטיה) נעשית ביוניתי ולא בעברית, כאשר עצם ההגדרה שואבת ממקורות זרים ליהדות, וזאת בשעה שיוסף בן מתתיהו עצמו היה נתון בין הפטיש הרומאי לסדן היהודי. לדבריה, הגדרתו של בן מתתיהו, שמתאפיינת בהתמקדות ברוחני תוך התכשפות אל הארצי, היא תגובה לאבדן הריבונות היהודית בחורבן, וכנגדה ניצבה עמדה אחרת של חכמי ההלכה (שם, עמ' 50). בעמדת חכמי ההלכה נעסוק בהרחבה בשני פרקים, החל בעמ' 291.

3. המקורות

המקורות שישמשו אותנו כדי לעמוד על שיטת המשטר לפי תורת ישראל, שונים במקצת מן המקורות שבהם נעשה שימוש בעת ליבון כל נושא הלכתי אחר.

בדיונים העוסקים בשלטון ובסמכויותיו לצד שימוש במקורות הלכתיים קלאסיים, כספר משנה תורה לרמב"ם, טור, שולחן ערוך ומפרשיהם, וספרי הפסיקה והפרשנות של הראשונים, כרש"י, תוספות, רשב"א, ר"ן ועוד, עשו פוסקי ההלכה שימוש גם במקורות ייחודיים, שלא מקובל לעשות בהם שימוש בדיון הלכתי בכל נושא אחר. להלן דוגמאות אחדות לשימוש במקורות שכאלה.

3.1 המקרא

לא אחת משמש המקרא כמקור להסקתן של מסקנות בעניין סמכויות השלטון ואופי המשטר במדינה היהודית. כך למשל, מן הפסוק "כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת" (ויקרא כז, כט) מסיק רמב"ן ש"מה שהסכימו עליו הכל והוחרם לדעתם, העובר עליו לא יפדה בממון אלא חייב מיתה"⁶. לאמור, לציבור, באמצעות נבחריו, יש סמכות להטיל על אדם עונש בשל הפרת תקנה שהוסכם עליה, ואפילו להטיל עליו עונש מוות.⁷

ומאידך גיסא, מן הסיפור המקראי על הצלת יונתן בן שאול ממוות, לאחר שעבר על גזירת אביו שלא לאכול דבר עד תום הקרב, לומד רמב"ן על סמכות הציבור לפטור את העבריין מן העונש:

6. רמב"ן, משפט החרם, ד"ה ואני אומר.

7. הרמב"ן אף מדגיש (שם), שאף ש"רבותינו ז"ל דרשו המקרא הזה לענין אחר... אין מקרא זה יוצא מידי פשוטו, דכתיב 'אחת דבר אלהים שנים זו שמעתי' משמש הוא הכתוב לזה ולזה...". לאמור, אף שהפסוק כבר נדרש על ידי חכמי ישראל בדרך שונה, אין הדבר שולל את כוחו של הפוסק ללמוד מפשוטו של מקרא מסקנה הלכתית כה משמעותית, כהקניית הסמכות להטיל עונש מוות, שאין לה מקור אחר בדיון התורה.

מלך ישראל או סנהדרין שהחרימו, אף על פי שהעובר חייב מיתה, אם רצו כולן למחול מוחלין לו ומתירין... וזהו שאמר הכתוב 'ויפרדו העם את יהונתן ולא מת' (שמואל א יד, מה), ולפי פשוטו כלפי מה שאמרה תורה 'לא יפדה' אמר הכתוב כאן 'ויפרדו העם את יהונתן', אלא שזה הפדיון בהיתר החרם הוא.⁸

מן הסיפור המקראי על הריגת עכן (יהושע ז) והריגת הגר העמלקי (שמואל ב א, יג-יז) הסיק הרמב"ם שאף ש'גזירת הכתוב היא שאין ממיתין בית דין ולא מלקין את האדם בהודאת פיו אלא על פי שנים עדים',⁹ יש לשלטון סמכות להעניש אדם על פי הודאת עצמו, כ"הוראת שעה... או דין מלכות".¹⁰

3.2 פרשנות לתנ"ך ומדרשים העוסקים בסיפורי המקרא

הפרשנות לתנ"ך מצוטטת לא אחת כמקור שניתן להתבסס עליו בדיון על ענייני חברה ומדינה,¹¹ ואף מדרשי אגדה שימשו את פוסקי ההלכה בדיונים הנוגעים לסמכויות השלטון. דוגמה לכך ניתן למצוא באגדה המתארת את השיחה שבין דוד לאביגיל, אשת נבל הכרמלי.¹² שיחה זו, כפי שניווכח להלן,¹³ שימשה את פוסקי ההלכה בדיון על סמכויותיו השלטוניות של מי שנמשח למלכות על ידי נביא, אך מנהיגותו טרם התקבלה על ידי העם.

8. רמב"ן שם, ד"ה וכן מלך.

9. רמב"ם משנה תורה, סנהדרין יח, ו.

10. שם. יש לציין, שהרמב"ם יכול היה להניח שהריגת עכן או הגר העמלקי נעשו שלא כדין, תוך הפרת הכלל ההלכתי השולל ענישת אדם על פי הודאת עצמו. בחירתו שלא להניח כך מלמדת שלדעתו, סיפורי המקרא מתארים מעשים שנעשו כדין, ובשל כך ניתן להסיק מהם מסקנות הלכתיות.

11. אחד המקורות המצוטטים ביותר בהקשר זה הוא פירושו של אברבנאל לספר דברים פרק יז בו הוא עוסק בכמה ענייני תורה ומדינה. ראו למשל, ציץ אליעזר יב, סד; שם חלק כ, סימן מג.

12. מגילה, יד ע"א-ע"ב.

13. ראו עמ' 54 והלאה.

ב. פתיחת שערים

דומה שהשימוש במקורות מהתנ"ך העוסקים בסוגיות של תורה ומדינה, אינו מקרי. התנ"ך מהווה מקור כמעט יחיד לתיאור התנהלותם של מלכי ישראל בפועל. פוסקי ההלכה הניחו, שלא בכדי מתאר התנ"ך בהרחבה את האופן בו נהגו מלכי ישראל. הם הבינו שלתיאור אופן ההתנהגות וההתנהלות של מלכים ומנהיגים צדיקים יש משמעות הלכתית, בבחינת "מעשה רב", ובשל כך ראו במקורות העוסקים בפרשנות סיפורי התנ"ך או במדרשים העוסקים בהם, מקורות לגיטימיים להסקתן של מסקנות הלכתיות.

ייחוד נוסף למקורות המשמשים את הדיון בענייני חברה ומדינה הוא, שבדיון זה נעשה שימוש רב בחיבורים של חכמי זמננו, אשר מתוקף הנסיבות המשמחות – הקמתה של מדינת ישראל – נדרשו לדיון בעניינים אלו. בראשם: הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג,¹⁴ הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל,¹⁵ הרב אליעזר יהודה וולדינברג,¹⁶ הרב שאול ישראל¹⁷, הרב שלמה גורן,¹⁸ הרב חיים

14. בעיקר בשלושת כרכי הספר תחוקה לישראל על פי התורה (בעריכת הרב ד"ר איתמר ורהפטיג), יד הרב הרצוג, ירושלים, תשמ"ט-1989 (להלן: תחוקה לישראל על פי התורה).

15. ראו בעיקר בספרו: שו"ת משפטי עוזיאל, כרך ד, חושן משפט.

16. בעיקר בשלושת כרכי הספר הלכות מדינה (חלק א, ירושלים, תשי"ב, חלק ב, ירושלים, תשי"ג, חלק ג, ירושלים, תשט"ו. להלן: הלכות מדינה), אך גם ברבות מתשובותיו שבשו"ת ציץ אליעזר.

17. בעיקר בספריו: עמוד הימיני, הוצאת ארץ חמדה, ירושלים, תש"ס; חוות בנימין, הוצאת מכון התורה והארץ, חלק ראשון, ירושלים, תשנ"ב (בעריכת הרב נריה גוטל).

18. בעיקר בספריו: תורת המדינה, הוצאת האידרא רבה, ירושלים, תשנ"ו; משנת המדינה, הוצאת האידרא רבה, ירושלים, תשנ"ו; תורת הפילוסופיה, הוצאת האידרא רבה, ירושלים, תשנ"ח; שו"ת משיב מלחמה, הוצאת האידרא רבה, תשנ"ד.

דוד הלוי,¹⁹ הרב יעקב אריאל²⁰ ועוד רבים וטובים.²¹ ספר זה, כננס על גבי ענקים, עומד על כתפיהם של גדולי עולם אלו.

4. הקדמה מושגית

4.1 כללי

כידוע, תורת ישראל אינה מתמקדת בכללים אלא בפרטים. בשל כך, כדי לאפשר לקורא לקבל תמונה כללית על מאפייני המשטר היהודי, עלינו לחלץ מן הפרטים את הכלל, המאפיין ומגדיר את שיטת המשטר היהודית במידה סבירה של דיוק. לשם כך, ייעשה שימוש בחיבור זה במושגים מתחום מדעי המדינה (המקורות להגדרות המושגים מופיעים בנספח בעמ' 371), המאפשרים לא אחת לאפיין בצורה בהירה את שיטת המשטר, ומחדדים את ייחודה של שיטת המשטר היהודית לעומת שיטות משטר אחרות בנות זמננו.

בעניין זה צועדים אנו בדרכם הסלולה של פוסקים בני זמננו, שכפי שניווכח להלן, בדיון על שיטת המשטר הראויה מנקודת מבט הלכתית, עשו שימוש במושגים כתיאוקרטיה,²² היירוקרטיה (שלטון כהני הדת)²³ או נומו קרטיה (שלטון החוק).²⁴

19. בעיקר בספריו: שו"ת עשה לך רב, תל אביב, תשל"ח-תשמ"ט; דבר המשפט, תל אביב, תשמ"ב; בין ישראל לעמים, ירושלים, תשי"ד; דת ומדינה, תל אביב, תשכ"ח.

20. ראו למשל: שו"ת באהלה של תורה, חלק ראשון, סימנים א-י.

21. בהם ראויים לציון במיוחד: הרב ד"ר איתמר ורהפטיג (ראו למשל, א' ורהפטיג, "מלך מול חכמים", תחומין טו (תשנ"ה), עמ' 143-160; הנ"ל, "הקמת מדינה כמצווה", תחומין יח (תשנ"ח), עמ' 421-432); הרב נפתלי בר אילן (בעיקר בחיבורו החשוב והמקיף, משטר ומדינה בישראל על פי התורה, מהדורה שנייה בעריכה חדשה בהוצאת מכון ארץ חמדה, ירושלים, תשע"ג 2013); הרב יהודה זולדן (בעיקר בספריו: שבות יהודה וישראל, בית הספר הגבוה לטכנולוגיה, מכון לב, 2007, ומלכות יהודה וישראל, אור עציון, 2002).

22. הרב הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה א, עמ' 3.

4.2 מינוח

לנוחות הדיון ובהירותו, נגדיר מקצת מן המונחים המרכזיים שייעשה בהם שימוש מכאן ואילך.

כאמור לעיל, שיטת המשטר היהודית מבוססת על שני מוקדי שלטון: הממסד הדתי, המהווה שם כולל למוסדות המשטר שבהם מכהנים אנשי דת בלבד, ככוהנים, נביאים ותלמידי חכמים, וממסד אזרחי, המהווה שם כולל למוסדות המשטר שבהם יכולים לכהן גם אנשים שאינם כשרים למלא תפקידים במסגרת הממסד הדתי. אלו כאלו כפופים לחוק הדתי, שמקורו אלוקי.

5. אמות המידה לבחינת אופיו של המשטר

את המשטר ניתן לאפיין באמצעות שלוש אמות מידה:
שלטון אנשי הדת (היירוקרטיה) – מידת המעורבות של אנשי הדת בניהול המדינה;
שלטון החוק הדתי (תיאונומיה) – מידת הכפיפות של המדינה ומוסדותיה לחוק הדתי;
חירות אישית – מידת החירות שממנה נהנים האזרחים.

א. שלטון אנשי הדת

בבחינת מידת המעורבות של אנשי הדת בניהולה של המדינה ניתן להבחין בין ארבעה דגמי משטר שונים, כדלהלן:
דגם האיחוד – השלטון נמצא אך ורק בידי אנשי דת, ואנשי הדת הם שקובעים כיצד תנוהל המדינה.
דגם הכפיפות – השלטון מורכב אמנם מממסד דתי הפועל לצדו של ממסד אזרחי, אך הממסד האזרחי כפוף לחלוטין לממסד הדתי.

23. הרב הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה א, עמ' 8.

24. הרב גורן, תורת הפילוסופיה, עמ' 24.

דגם ההשלמה – השלטון מורכב מממסד דתי הפועל לצדו של ממסד אזרחי, שביניהם יש יחסים של השפעה והשלמה במובנים רבים. הממסד הדתי עוסק גם בהיבטים "אזרחיים" של התנהלות המדינה, והממסד האזרחי עוסקים גם בהיבטים "דתיים" של ניהול המדינה.

דגם ההפרדה – השלטון מורכב מממסד דתי הפועל לצדו של ממסד אזרחי, אך אין שום קשר ביניהם. הממסד הדתי עוסק בענייני דת ורוח, והממסד האזרחי עוסק בענייני חברה ומדינה.

ב. שלטון החוק הדתי

את מידת השפעתו של הדין הדתי על ניהול המדינה ניתן לתאר בעזרת שלושה דגמים לפחות:

תיאונומיה מלאה – חוק המדינה הוא החוק הדתי בלבד.

תיאונומיה חוקתית – החוק הדתי מהווה מעין מסגרת חוקתית כללית, המאפשרת מידה לא מבוטלת של חקיקה אנושית – דתית או אזרחית.

תיאונומיה רזה – חוק דתי חלקי, המחייב חקיקה אזרחית עצמאית.

ג. חירות אישית

אפיונו של משטר תיאוקרטי על פי מידת החירות האישית שממנה נהנים האזרחים ייעשה תוך התייחסות לשני דגמים של משטר, שביניהם גווני ביניים רבים:

תיאוקרטיה טוטליטארית – שבה מידת החופש האנושי מזערית, והממסד הדתי חודר לרשות הפרט כדי לאכוף את הנורמות הדתיות בכוח.

תיאוקרטיה ליבראלית – שבה מידת החופש האנושי מרכזית, והממסד הדתי מעניק לאדם מרחב גדול של חופש ושיקול דעת.

ב. פתיחת שערים

ריבוי אמות המידה, כאמור לעיל, מאפשר שילובים שונים ומגוונים. למשל, בתיאורנו חוקתית טוטליטארית המבוססת על דגם הכפיפות, החירות שממנה ייחגו האזרחים תהיה מזערית, ומוסדות השלטון האזרחיים יהיו כפופים למוסדות הדתיים. החוק יהיה החוק הדתי, אך תתאפשר גם חקיקה אזרחית.

ד. המסלול הדמוקרטי

כפי שניזכר במהלך החיבור, בהקשרים שונים כתבו הפוסקים שעקרונות משטריים מסוימים שקיימים בהלכה (שעסקה במשטרים מלוכניים) לא חלים על משטרים דמוקרטיים. להלן תכונה תופעה זו בשם – המסלול הדמוקרטי.”

6. מבנה החיבור

החיבור מורכב מחמישה שערים. **השער הראשון** עוסק במוסדות השלטוניים במדינה היהודית, האזרחיים והדתיים, ובסמכויותיהם. **השער השני** יעסוק בחוק הדתי, ובו נבקש להבהיר את מהותו ואופיו של החוק הדתי, ואת היקף תחולתו. **השער השלישי** יוקדש לתיאור מבנה המשטר הרצוי ולבחינת מעמדה ההלכתי של מדינת ישראל ומוסדותיה השלטוניים. **והשער הרביעי**, יעסוק במהותה של התיאוקרטיה היהודית כפי שעולה מהמקורות מאז המקרא ועד ימינו. **השער החמישי**, יעסוק בחירות האנושית אל מול חובות האדם כלפי בוראו.

לנוחות הקורא, צורף סיכום מפורט לשער הראשון (ראו בעמ' 165), המאפשר לקורא המעוניין בכך, לדלג על השער הראשון שכולל את הדיון ההלכתי המפורט. קריאה בדרך זו מאפשרת להתמקד בתפיסה העקרונית, הכללית, של אופייה הראוי של המדינה היהודית, שבה עוסקים השערים הבאים של החיבור.